

FORNFYND OCH FOLKTRADITIONER I UPPLAND

NYUPPTÄCKTA FORNMINNEN I RIALA SOCKEN

I Upplands Fornminnesförenings Tidskrift årgång 1916 (h. XXXI) återfinnes en av förf. gjord sammanställning och skildring av »Riala sockens fornminnen, sägner och gamla plägseder». Det framgår där, att Riala är särdeles rikt på såväl fasta som lösa fornminnen, vilket är ganska naturligt då vissa delar av socknen jämte delar av Rö och Länna socknar utgöra det högst belägna landområdet i Roslagen. Sålunda är den s. k. Rialamalmens nivå vid pass 50 m över havet.

Enligt geologiska och arkeologiska rön skulle havet under gånggriftstid, d. v. s. under yngre stenåldern, ha nått 30 m högre än nu. I Floderus' skildring av Norrtäljetraktens förhistoria (Antikvariska Studier del II) framhålles att Uppland vid denna tid bestod av en större ögrupp i väster, närmare Västmanland, samt en mindre mellan Stockholm och Norrtälje. I denna senare torde Rialatrakten ha utgjort ett centrum, ehuru detta icke uttryckligen omnämnes, emedan skildringen är begränsad till trakten kring Norrtälje.

Som man kunnat vänta på grund av nivåförhållandena inom Riala, har spåren efter forntida bebyggelse varit ganska talrika, och under senare år ha anträffats ytterligare såväl fasta som lösa forn lämningar, varom i det följande skall i korthet redogöras.

Den högt belägna byn Grytinge finnes icke omnämnd såsom fyndplats i beskrivningen av 1916, men år 1947 upptäcktes i dess närhet ett större gravfält med omkring ett 100-tal gravar. Gravfältet är beläget NV om byn å skogsmark tillhörig tre gårdar, nämligen Grytinge 1°, 1° och 1°. Det består av låga, vanligen runda något jordblandade rösen, de flesta med en kantring av något större stenar. Storleken varierar från 2,5 till 5 m i diameter. Största antalet gravar finnas på den nyligen avröjda betesmarken tillhörande Grytinge 1°, Edvard Anderssons gård.

Ett annat mindre gravfält har anträffats på Edvin Westerbergs

gård, Veda 1³, beläget vid pass 100 meter S om nuvarande gårds-
tomten. Största intresset tilldrar sig där en hög eller jordtäckt röse
omkr. 9 m i diameter och 1,10 m högt. I krönet märkes en tämligen
djup grop. I den skuggiga terrängen kring högen kunde urskiljas
minst 4 mindre, nästan platta gravar med ring av större stenar.

Vid hämtning av fyllnadssten i Prästgårdsgärdet, omkring 40 me-
ter från landsvägen mellan kyrkan och Ekeby, anträffades en urna
med brända ben. Fyndet anmäldes till Riksantikvarieämbetet, som
8 aug. 1945 lät undersöka platsen. Det befanns att det gällde en
brandgrav från vikingatiden. Utom lerurnan med brända ben på-
träffades nitar av järn i det brandlager, som fanns under gravröset.
Graven blev efter undersökningen borttagen.

I avdelningen Sägner och folkföreställningar i fornminnesbe-
skrivningen av år 1916 beröres även den gamla åsikten att odöpta
spädbarn, som blivit dödade och nedgrävda i skogen, förvandlades
till »mjölingar» (eller mylingar) som i skepnad av ett litet gråtande
barn brukade visa sig för vägfarande under mörka nätter. Dylika
sögner om mjölingar är lokaliserade bl. a. till Uggelvadsbacken och
Burehällsbacken, båda belägna på hemmanet Burehälls mark och
tillhörande Ekeby by.

En annan icke ovanlig sägen om järnringar fastsatta i berg och
avsedda till förtöjning av båtar i forntiden, när vattnet stod mycket
högre, är också lokaliserad till Burehällsbacken. Dylika järnringar
ha emellertid icke anträffats. Under arbete på en åker i närheten
av backen upptäckte gårdens ägare, nämndeman Gustaf Carlsson,
på en lodrät bergvägg svaga konturer av inhuggna, koncentriska
ringar, vilka möjligen gett upphov till ifrågavarande sägen i detta
fall. På motsatta d. v. s. västra sidan om vägen i backen ligger en
stark kalkkälla och i slutningen nedanför berget ett stort flyttblock,
som är översållat med fördjupningar, oregelbundna till formen och
av olika storlek och djup. Håligheterna synes vara tillkomna genom
naturens inverkan, möjligen genom gasbildning i den troligen vul-
kaniska bergarten. Om annat lösare mineral utfyllt håligheterna har
det vittrat och spolats bort.

Någon sägen om att håligheterna brukats till offer och trolldom
liksom vid s. k. älvkvarnar är icke känd, men väl att källan brukats
till offerkälla eller s. k. trefaldighetskälla i likhet med källan vid
Lundby, som är omnämnd i beskrivningen av 1916. Offergåvor,
vanligen mynt, ha däremot icke anträffats vid rensning av källan.

Ovanför flyttblocken och källan NV om backen finnes en hög och
delvis mycket brant bergplatå med vidsträckt utsikt över bygden
kring kyrkan. Från NV till NO och O, där berget lättast kan be-
stigas, finnas stenhopar, lagda på sådant sätt att de bilda liksom

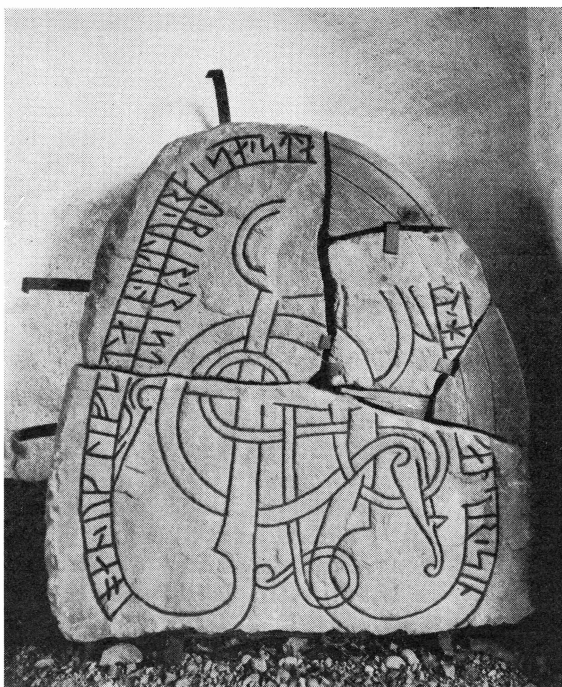

Bild 1. Runstenen, Riala kyrka.

en mur. I söder och väster, där berget är svårt att bestiga, saknas sådana stenanhopningar. Möjligt är att platsen utgjort en bygdeborg för Rialabygden. Närmaste fornborg finnes vid Härabyö och Össeby-Garns socken. (Se en not till beskrivningen av de fasta fornlämningarna 1916.)

På berget finnes två ganska stora fördjupningar eller skrevor, där det sällan saknas vatten (regnvatten), vilket säkerligen haft en viss betydelse om berget varit ett borgberg. Någon sägen om berget och stenhoparna är icke känd. En numera avliden åldring i Ekeby, Jan Eriksson, kände dock till stenhoparna, som han kallade »stenringen».

I slutet av beskrivningen över Riala kyrka, av min broder Erik Vennberg, även den införd i Upplands Fornminnesförenings tidskrift 1916, omtalas fragment av en runsten (den enda i Riala) som då förvarades i klockstapel. Senare har i kyrkogårdsmuren ett

annat fragment av samma runsten anträffats, varefter stenen sammanfogats och placerats i stigluckan i kyrkogårdsmuren.

Kyrkoherde Gils Olsson-Nordberg begärde hos Riksantikvarien att få inskriften, som nu är nästan fullständig, uttolkad.

Enligt tolkningen, som utfördes av landsantikvarien Ivar Schnell, skulle inskriften vara: Joan x uk x lifstain x litu x raisa x sta(in) — — — an x hi — — — (f) athur x sin — ybir x rist(i), d. v. s. på nutida svenska: »Johan och Livsten läto resa sten (denna efter) an Hi — — — fader sin. Öper ristade.» Uttolkaren tillägger: »Observera det kristna och det fornnordiska namnet sida vid sida. Hi — — — bör vara början på ett mansnamn t. ex. hirsu = Herse el. dyl. Öper slutligen är en av Upplands produktivaste runristare under sista hälften av 1000-talet.» Stenen är försedd med ornamentering i vanlig drakslingestil, vilken nu efter det senaste fyndet framträder i sin helhet (bild 1).

Utom runstensfragmentet har endast ett fåtal lösa fornsaker anträffats. Men det är anmärkningsvärt att mjölnare Isak Karlsson, Ekeby kvarn, vid olika tillfällen på samma plats funnit två stenyxor med skafthål. Det ena större exemplaret var avslaget genom skafthålet och endast eggdelen vart funnen. Yxan finnes nu jämte en annan oskadad skafthålsyxna från Sättra i samlingarna på Riala hembygdsgård.

De båda förstnämnda yxorna anträffades på fast mark, som nyligen blivit odlad, invid den s. k. »stendammen» vid Ekeby såg. Det oskadade exemplaret finnes hos upphittaren. Ännu en stenyxa med skafthål har återfunnits nämligen av Karl Andersson i Skattebergby; yxan fanns på en odlad äng eller mosse på gården. Yxan är 13,5 cm lång och 5,5 cm bred; den är väl bibehållen men skrovlig, troligen genom inverkan av marksyror. Den finnes nu hos författaren.

I avdelningen »Seder och levnadssätt i helg och söcken» i UFFT 1916 berättas något om svårigheterna med rovdjuren, framför allt vargarna, som kunde anfalla både större och mindre djur under betesgången. I en not meddelas, att sista vargskallet inom domsagan hölls på Hall-skogen vintern 1845.

I detta vargskall deltog åtminstone en av mina sagesmän, nämligen den länge sedan avlidne hemmansägaren Anders Andersson i Ekeby torp. Detta intygas även av hans dotter, fru Sofia Jansson, vilken samtidigt givit mig den mest fullständiga skildringen av den s. k. »vildvargens» framfart.

Under tiden för detta vargskall, eller troligen några år tidigare, huserade i dessa trakter en varg, som tydligen hade sjukdomen vattuskräck eller rabies. Vargen ifråga var inte längre skygg som

andra vargar utan gick ut på fälten och fram till gårdarna för att bita den han råkade; som bekant överföres denna sjukdom till den som blir biten.

Sålunda råkade en bonde i Ekeby, Öster-Mellangården, vid namn Anders Karlsson ut för vildvargen, när han arbetade i skogen vid Björnedet, en odling som tillhörde Ekeby by. Han kämpade länge med vargen men utan något vapen, ty hans yxa låg för långt borta. Han blev sargad av vargens tänder och smittad med den fruktansvärda sjukdomen. Han måste sedan bo ensam i en stuga och vaktas både natt och dag. När raserianfallen kom kände han det i förväg och lade sig då i sängen, så att vakten kunde hålla honom kvar där med en träspak, vars ena ände var fastsatt i sängen eller väggen. Anordningen var nödvändig för att den sjuke inte skulle komma åt att bita sin vaktare. Mannen dog sedan i sjukdomen. Vildvargen blev avlivad i Lohärad, när den angrep en bonde, som körde om sin trädesåker. Den rådsnare stack handen i svalget på vargen och lyckades få tag om tungan, så att han inte kom åt att bitas. På det sättet kunde vargen hållas tills det kom hjälp, som kunde avliva djuret.

Gust. Vennberg.

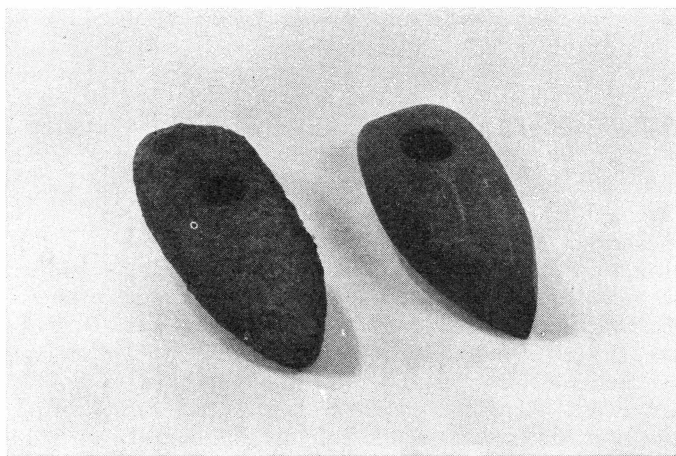

Bild 2. Två enkla skafthålsyxor från stenåldern, funna i Riala socken.

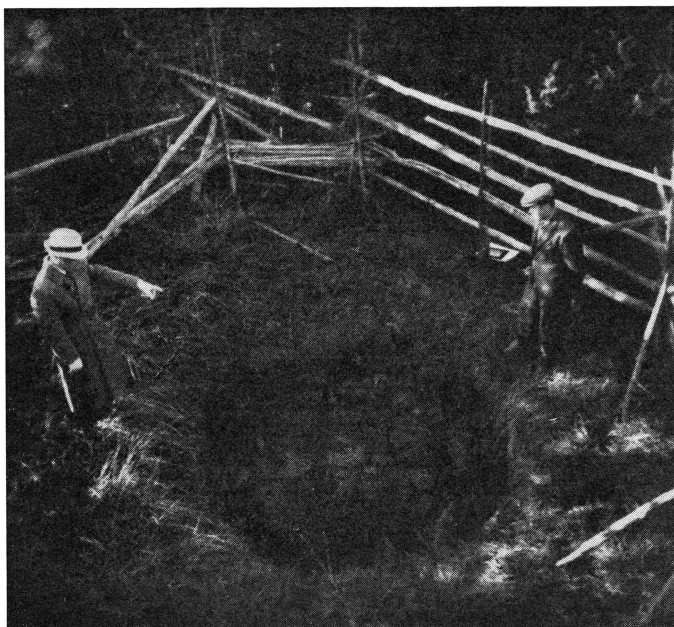

Bild 1. Den stenvmurade fångstgropen i Valö.

EN STENMURAD FÅNGSTGROP I VALÖ

Det händer rätt ofta, att man i en sockens bynamn kan utläsa dess bebyggelsehistoria. I Valö socken äro Lund och Vamsta de äldsta byarna, och från dessa har bebyggelsen sökt sig ned mot strandlinjen. Innan Forsmarks socken kom till, gingo Valö sockengränser betydligt vidare än nu. Under vikingatiden levde folket i denna trakt på jakt, fiske, handel och skeppsfart. Att man vid sidan av dessa näringar också bedrev sjöröveri och vrakplundring kan antagas. Men när islossningen kom, rustade man sina skepp för handelsfärder. Den förnämsta handelsvaran var skinn. Jakten på pälsbärande djur var arbetsam och inte så litet farlig. Det gällde för jägarna att nedskära riskmomentet och få sitt byte att gå i fälla. Vad använde man för slags fällor? I princip inte andra än dem, som urskogarnas vilda folk använde ännu i våra dagar. Bland dem är s. k. fångstgropar vanliga.

I Valö socken finns en sådan gammal fångstgrop, som av kännare fått benämningen Upplands största fångstgrop. Ortsbefolkningen kallar den varggropen, en benämning som nog har fog för sig.

Fångstgropen är belägen 1,600 m rakt norrut från Vamsta by. Terrängen är rik på fornlämningar, ett stort bygravfält, troligen tillhörande Vamsta, en vacker skeppssättning och två ståtliga gravar med bautastenar. Fångstgropen ligger på en höjd. Den är 5 m djup och 3 m i diameter. Vad som mest frapperar är den omsorg med vilken väggarna byggts. På vissa ställen äro stenarna nästan av samma storlek och utomordentligt väl sammanfogade. Väggarna äro lodräta och öppningen och botten i det närmaste cirkelrunda.

I denna grop kan ha fångats både älg, björn och varg. Råkade något eller några av dessa villebråd i denna fälla, så kunde jägarna vara säkra på sitt byte. Hur skicklig en björn än är att klättra, upp för Valögropens väggar kom han inte. Ändå frågar man sig, om det verkligen var nödvändigt att bygga en fångstgrop så omsorgsfullt. En mans arbete är det emellertid inte. Snarare är det ett helt byalags verk för gemensamt bruk. Bruk har man säkert haft av den ända in på mitten av 1800-talet. En åldrig vamstabo, som dog för ett 40-tal år sedan, berättade, att hans farfar varit med om att under en och samma natt fånga inte mindre än sju vargar i fångstgropen.

Carl J. Wahlström.

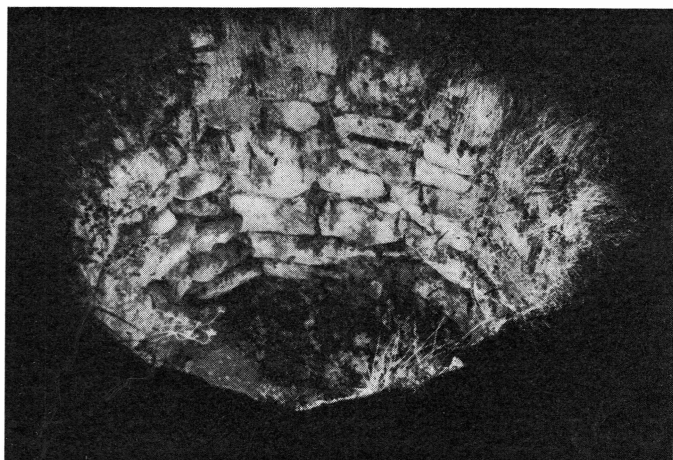

Bild 2. Fångstgropen i Valö med murverket belyst.